

Αρβανίτικες επιδράσεις σε νεοελληνικές διαλέκτους: Περιπτώσεις από τη φωνητική, την παραγωγική μορφολογία και τη σύνταξη

Νίκος Λιόσης^{1,2} & Νίκος Παντελίδης³

¹Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, ²Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,

³Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

nikosliosio@yahoo.gr, npantel@phil.uoa.gr

Abstract

The present paper is part of our ongoing research on the contact of the Modern Greek and Arvanitika varieties of southern Greece (eastern Central Continental Greece, Euboea, Peloponnese, Argosaronic Islands) and on the results of this contact (conf. Pantelidis & Liosis 2019). In the current phase, structural results of the intense and prolonged influence of Arvanitika on Modern Greek varieties on the levels of phonetics, derivational morphology, and syntax are investigated. The data show that new allophones, derivational suffixes, applied to Arvanitika as well as non-Arvanitika bases, and novel syntactic patterns (such as the sequence of tenses) which are ungrammatical (or marginally acceptable) in SMG, have been introduced in Modern Greek varieties. The extensive structural changes in the Modern Greek varieties due to Arvanitika influence confirm that the contact between them has been long, profound, and in fact mutual.

Keywords: Arvanitika, Modern Greek varieties, sequence of tenses, diminutives, subordination, borrowed suffixes

1 Εισαγωγή

Αντικείμενο της μελέτης είναι μια πλευρά της επαφής μεταξύ νεοελληνικών γλωσσικών ποικιλιών και αρβανίτικων που συχνά παραγνωρίζεται: Έρευνες για τα αποτελέσματα της επίδρασης της ελληνικής στα αρβανίτικα έχουν πραγματοποιηθεί αρκετές, ειδικά αφότου η πρώτη απέκτησε επίσημα το καθεστώς επικυρίαρχης γλώσσας κατά το 19ο αι., γεγονός που συνέβαλε στη σταδιακή συρρίκνωση των αρβανίτικων (Kazazis 1976, Trudgill 1976–7, Tsitsipis 1981, Hamp 1989, Sasse 1992, Λιόσης 2007, ανάμεσα σε άλλους). Επίδραση όμως εκδηλώθηκε και προς την αντίθετη κατεύθυνση, από τα αρβανίτικα προς ελληνικές ποικιλίες, κάτι που ήταν αναμενόμενο, δεδομένου ότι η επαφή είχε ξεκινήσει ήδη από τον 14^ο αιώνα. Μάλιστα η επίδραση από τα αρβανίτικα προς τα ελληνικά δεν αφορά απλώς ένα σύνολο λεξικών στοιχείων που έχουν περάσει στην ΚΝΕ και σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό σε γεωγραφικές και κοινωνικές νεοελληνικές ποικιλίες. Εντοπίζεται επίσης στο επίπεδο της δομής, καθώς είναι δυνατό να ανιχνευτούν στις ποικιλίες αυτές στοιχεία της φωνητικής, της παραγωγικής μορφολογίας και κυρίως της σύνταξης που η προέλευσή τους είναι πιθανότατα αρβανίτικη. Για παράδειγμα, μια ματιά στα λεξικά δάνεια από τα αρβανίτικα στην επαγγελματική γλώσσα των Γεωργατζάδων του Κοσμά Κυνουρίας (Κωστάκης 1968) φανερώνει το βαθμό της αρβανίτικης λεξιλογικής επίδρασης: γλούμιστο < *klumíft* ‘γάλα’, μεντακουριάς ‘δύστροπος’ < *ment i gúri* ‘μυαλό πέτρας’, λιάκιρα < *lakera* ‘χόρτα’, μαρ-όνα < *marrə* ‘τρελός, παρμένος’, μάτσω < *matse* ‘γάτα’, μότρης ‘αδερφός’, ζωμότρης ‘ξάδερφος’ < *motre* ‘αδερφή’ κ.ά. Στην παρούσα μελέτη όμως εστιάζουμε αποκλειστικά σε περιπτώσεις δομικών (δηλαδή φωνητικών,

μορφολογικών και συντακτικών) επιδράσεων από τα αρβανίτικα σε νεοελληνικά ιδιώματα.

Το κοινό σημείο όλων των τυπολογιών που έχουν κατά καιρούς προταθεί για μέτρηση της έντασης της επαφής (Thomason and Kaufman 1988, Romaine 1995, Matras 1998, Thomason 2001, Field 2002, Matras 2007, ανάμεσα σε άλλους) είναι ότι όσο εντονότερη είναι η επαφή τόσο περισσότεροι τομείς του συστήματος των γλωσσών σε επαφή επηρεάζονται. Η υπόθεση εργασίας είναι ότι η επίδραση που υπέστησαν νεοελληνικές ποικιλίες της Πελοποννήσου και της Στερεάς από τα αρβανίτικα μέχρι και το πρόσφατο παρελθόν υπήρξε βαθύτερη από όσο συνήθως αναγνωρίζεται. Η υπόθεση αυτή προκύπτει από τη σύγκριση παλιότερου και νεότερου υλικού, το οποίο συμπληρώθηκε από πρόσφατες επιτόπιες έρευνες πεδίου.¹ Φυσικά, όπως συχνά συμβαίνει σε ανάλογες περιπτώσεις, δεν είναι σε κάθε περίπτωση σαφές αν τα αποτελέσματα της επαφής σε νεοελληνικές διαλέκτους είναι δείκτες έντονου δομικού δανεισμού ο οποίος τα κατατάσσει ψηλά στις σχετικές κλίμακες δανεισιμότητας, αν προέκυψαν από τη γλωσσική μετακίνηση αρβανίτικων πληθυσμών από τα αρβανίτικα προς τα ελληνικά και συνεχίστηκαν σε επόμενες γενιές ομιλητών ή αν πρόκειται για συνδυασμό των δύο διαδικασιών που βαίνουν παράλληλα: δανεισμός και μετακίνηση. Επιπλέον την αποτίμηση της επαφής δυσχεραίνει και η αδιαμφισβήτητη επίδραση δομών της ΚΝΕ τόσο στα αρβανίτικα όσο και στα νεοελληνικά ιδιώματα, αλλά και το αποσπασματικό υλικό καθώς και η ελλιπής γλωσσολογική έρευνα επί των επιμέρους ποικιλιών. Παρά τις δυσκολίες αυτές, στην παρούσα μελέτη εξετάζονται επιλεκτικά ορισμένα συντακτικά, φωνητικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά αρβανίτικης προέλευσης σε ελληνικές ποικιλίες πρώην αρβανιτόφωνων περιοχών, οι οποίες μετατοπίστηκαν προς την ελληνική είτε παλαιότερα (π.χ. κατά το 19^ο αι.) είτε πιο πρόσφατα. Τα χαρακτηριστικά αυτά πιστεύουμε ότι αποκαλύπτουν το βαθμό της επίδρασης.

2 Εξέταση του υλικού

2.1 Σύνταξη

2.1.1 Ακολουθία χρόνων (*consecutio temporum*)

Θα ξεκινήσουμε από το χώρο της σύνταξης και την ακολουθία των χρόνων. Η βασικότερη αντίθεση στο αρβανίτικο ρηματικό σύστημα είναι μεταξύ παρελθοντικών και μη παρελθοντικών χρόνων, ενώ διακρίσεις έγκλισης και όψης υπάρχουν αλλά είναι δευτερεύουσες και μερικές. Αυτό φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:²

¹ Τα παραδείγματα που περιλαμβάνονται στο άρθρο προέρχονται από το προσωπικό αρχείο των συγγραφέων, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά.

² Στον πίνακα δεν περιλαμβάνονται ο μέλλοντας και οι συντελεσμένοι χρόνοι, που σχηματίζονται περιφραστικά.

	[οριστική]		[υποτακτική]	[προστακτική]
	[-συνοπτικό]	[+συνοπτικό]		
[-παρελθόν]	<i>fʈi-e</i>		<i>tə fʈi-əʃ</i>	<i>fʈi</i>
[+παρελθόν]	<i>fʈj-er-e</i>	<i>fʈi-v-e</i>	<i>tə fʈjere</i>	

Πίνακας 11 | Το β' ενικό του ρήματος *fʈie* 'ρίχνω' στα αρβανίτικα της Αττικοβοιωτίας

Η αρβανίτικη υποτακτική (όπως και η προστακτική) είναι αμαρκάριστη ως προς τη διάκριση συνοπτικό ~ μη συνοπτικό. Με άλλα λόγια η διάκριση όψης αφορά μόνο τους δύο παρελθοντικούς τύπους της οριστικής (*fʈjere* ~ *fʈive*) και κατά συνέπεια το αρβανίτικο ρηματικό σύστημα μπορεί να θεωρηθεί υποχαρακτηρισμένο σε σχέση με το ελληνικό ως προς την κατηγορία αυτή. Στον πίνακα σημειώνεται με έντονα στοιχεία η λεγόμενη "παρελθοντική υποτακτική", η οποία σχηματίζεται με το δείκτη *tə* της υποτακτικής και τον μη συνοπτικό τύπο *fʈjere*, δηλαδή τον τύπο του παρατατικού. Αυτό σημαίνει ότι σε αντίθεση με την παροντική υποτακτική δεν έχει δικό της κλιτικό παράδειγμα.

Η ακολουθία των χρόνων είναι ένα κληρονομημένο συντακτικό χαρακτηριστικό των αρβανίτικων. Στην αλβανική και σε όλες τις διαλέκτους της όλοι οι ρηματικοί τύποι με μη παρελθοντική αναφορά (ο ενεστώτας, ο μέλλοντας, ο παρακείμενος, η υποτακτική των ανεξάρτητων προτάσεων και η προστακτική) επιβάλλουν στις εξαρτημένες προτάσεις τη χρήση της "παροντικής" υποτακτικής (δηλαδή της υποτακτικής που κατασκευάζεται από το θέμα του ενεστώτα) ενώ οι παρελθοντικοί χρόνοι (παρατατικός, αόριστος, υπερσυντέλικος) τη χρήση της "παρελθοντικής υποτακτικής", χωρίς, όπως προαναφέρθηκε, να δηλώνονται μορφολογικά διακρίσεις όψης. Τα παραδείγματα από την κοινή αλβανική που ακολουθούν είναι παρμένα από τους Newmark et al. (1982: 79-82), π.χ.

- (1) Unë s' dua t'u bësoj syvet
 I neg-want.1SG.PRS SBJV-to.them believe. 1SG.SBJV eyes.the
 'Δεν θέλω να πιστέψω στα μάτια μου'
- (2) Leksi deshi të përgjigjej
 Alex want.3SG.AOR SBJV answer.3SG.IMPERF
 'Ο Αλέξης θέλησε να απαντήσει' (κατά λέξη: θέλησε να απαντούσε)

Απολύτως συγκρίσιμη είναι η ακολουθία των χρόνων σε όλα τα αρβανίτικα ιδιώματα. Τα παρακάτω παραδείγματα προέρχονται από τα αρβανίτικα της Αττικοβοιωτίας (Sasse 1991: 421). Τους μη παρελθοντικούς τύπους *kemi* και *do vejə* στις κύριες προτάσεις των εκφωνημάτων (3) και (5) ακολουθούν οι παροντικές υποτακτικές *tə pimə* και *tə mbledə* των εξαρτημένων προτάσεων, ενώ τους παρελθοντικούς τύπους *kefəmə* και *vate* του (4) και του (6), οι παρελθοντικές υποτακτικές *tə pijəmə* και *tə mbliđ* αντίστοιχα:

- (3) s-kemi verə | tə pimə
 NEG-have.1PL.PRS wine | SBJV drink.1PL.SBJV
 'Δεν έχουμε κρασί να πιούμε'

(4) s-kefəmə verə tə pijəmə
 NEG-have.1PL.IMPERF wine SBJV drink.1PL.IMPERF
 ‘Δεν είχαμε κρασί να πιούμε’ (κατά λέξη: να πίνουμε)

(5) do vejə | tə mbledə lakəra
 FUT go.3SG.SBJV | SBJV gather.3SG.SBJV greens
 ‘Θα πάει να μαζέψει χόρτα’

(6) vate | tə mblið lakəra
 go.3SG.AOR | SBJV gather.3SG.IMPERF greens
 ‘Πήγε να μαζέψει χόρτα’ (κατά λέξη: να μάζευε)

Από το διαθέσιμο υλικό φαίνεται επίσης ότι η ακολουθία των χρόνων δεν επηρεάζεται ούτε από τα σημασιολογικά χαρακτηριστικά του ρήματος της εξάρτησης ούτε από τη σχετική θέση της κύριας και της δευτερεύουσας. Για παράδειγμα, στο παρακάτω εκφώνημα από τα αρβανίτικα της Λακωνίας η εξαρτημένη πρόταση προηγείται αλλά το ρήμα της τίθεται σε παρελθοντική υποτακτική (*tə zjeɾə*), επειδή ακολουθεί ο αόριστος *dzora* της κύριας:

(7) poθa te zjeɾə prosɣalitə
 before SBJV.it catch.1SG.IMPERF first.milk.the
 ‘Προτού το πιάσω το πρόσγαλο,

| dzora de jizənə
 take.out.3SG.AOR and myzithra.the
 έβγαλα και τη μυζήθρα’

Υπάρχει μόνο μία εξαίρεση στους κανόνες της ακολουθίας των χρόνων, όπως περιγράφηκαν παραπάνω: Όπως φαίνεται στο παράδειγμα (8), όταν το ρήμα της εξαρτημένης πρότασης αναφέρεται στο μέλλον σε σχέση με τη στιγμή της εκφώνησης, η υποτακτική παραμένει ενεστωτική στην αλβανική ακόμη κι όταν το ρήμα της εξάρτησης είναι παρελθοντικό (Newmark et al. 1982: 80).

(8) Mos i the gjë | tē shkojē sonte
 Q to.him tell.2SG.AOR thing | SBJV go.3SG.SBJV tonight
 ‘Μήπως του είπες να πάει απόψε

me hënë për dru
 with moon for wood
 με το φεγγάρι για ξύλα;’

Η εξαίρεση αυτή φαίνεται ότι ισχύει και στα αρβανίτικα. Το παράδειγμα που ακολουθεί προέρχεται επίσης από τα αρβανίτικα της Λακωνίας:

(9) mə θa θçaka | tə mə japəɸ ɣərɸərənə
 to.me say.3SG.AOR aunt.the | SBJV to.me give.2SG.SBJV scissors.the
 ‘Μου είπε η θεία να μου δώσει το ψαλίδι’

Πιστεύουμε ότι το συντακτικό αυτό σχήμα έχει περάσει σε νεοελληνικές ποικιλίες κυρίως πρώην αρβανιτόφωνων ή δίγλωσσων σήμερα περιοχών, το θεωρούμε δηλαδή προϊόν υποστρωματικής κυρίως ή και παραστρωματικής αρβανίτικης επίδρασης. Στο υλικό από ελληνικές ποικιλίες της Πελοποννήσου της ανατολικής Στερεάς, της Εύβοιας και των νησιών του Αργοσαρωνικού, εντοπίσαμε αρκετά παραδείγματα ακολουθίας χρόνων με την τήρηση των ίδιων ακριβώς κανόνων: ο παρελθοντικός χρόνος της ανεξάρτητης πρότασης επιβάλλει μια “παρελθοντική υποτακτική” χωρίς διάκριση όψης. Η υποτακτική αυτή κατασκευάζεται (ή καλύτερα αποδίδεται) με το δείκτη της υποτακτικής να και το ρηματικό τύπο του παρατατικού. Το παράδειγμα (10) προέρχεται από την Ύδρα, το (11) από τη Λακωνία και το (12) από την Αχαΐα:

(10) Επήγαινε ο γιος | να χρωμάταγε
 go.3SG.IMPERF the son | SBJV paint.3SG.IMPERF

(11) Δε μας άφησες λέει απόψε να κοιμόμασταν δωχάμου
 NEG us let.2SG.AOR QUOT tonight SBJV sleep.1PL.IMPERF here.down

(12) Και μ' άρεζε | να λέγανε ιστορίες
 and to.me like.3SG.IMPERF | SBJV say.3PL.IMPERF stories

Καταγράφονται επίσης περιπτώσεις αλυσιδωτής έλξης του ρηματικού χρόνου διαδοχικών εξαρτημένων προτάσεων, όπως στα δύο παρακάτω παραδείγματα από την Ύδρα και τη Λακωνία αντίστοιχα:

(13) Περιμένανε | να πέθαινα | να ντο πουλάγανε
 wait.3PL.IMPERF | SBJV die.1SG.IMPERF | SBJV it sell.3PL.IMPERF

| να παίρνανε λεφτά
 | SBJV take.3PL.IMPERF money

(14) Είπαν οι γέροι | να τσεικάνε | να που θα
 say.3PL.AOR the old.men | SBJV watch.3PL.IMPERF | SBJV REL FUT

κοιμόντασταν | να παίρνανε
 sleep.3PL.IMPERF | SBJV take.3PL.IMPERF

το τσεκούρι | να ντους εσκοτώνανε
 the axe | SBJV them kill.3PL.IMPERF

Η τήρηση των κανόνων της ακολουθίας σε νεοελληνικές ποικιλίες που είναι τόσο απομακρυσμένες γεωγραφικά το ένα από το άλλο δείχνει ακριβώς πόσο μεγάλη είναι η διασπορά του συντακτικού αυτού φαινομένου και προκαλεί εντύπωση ότι η σχετική έρευνα δεν έχει μέχρι σήμερα καταγράψει και αναλύσει την παρουσία του, ειδικά αν ληφθεί υπόψη η κανονικότητα με την οποία εμφανίζεται στο νεοελληνικό διαλεκτικό λόγο.

2.1.2 Προτασιακά συμπληρώματα με τον δείκτη για να

Ένα δεύτερο συντακτικό φαινόμενο που θα μας απασχολήσει στην ενότητα αυτή και είναι στενά συνδεδεμένο με την ακολουθία των χρόνων, αφορά το γνωστό “απαρέμφατο” της αλβανικής, μια αναλυτική μη παρεμφατική δομή που αποτελείται από την πρόθεση *për* και το ουσιαστικοποιημένο ουδέτερο μιας μετοχής, π.χ. *për të bërë* ‘για να κάνω, -εις, ει κ.λπ.’. Η δομή αυτή μαρτυρείται σε αρβανίτικα κείμενα του 19ου και των αρχών του 20ου αι. και φαίνεται ότι διατηρείται υπολειμματικά σήμερα για τη δήλωση του άμεσου μέλλοντα μαζί με το γ’ εν. του βοηθητικού *jam* ‘είμαι’, όπως φαίνεται από το παρακάτω παράδειγμα από τα αρβανίτικα της Αττικοβοιωτίας (εφεξής: AAB, βλ. Sasse 1991: 319, 393):

(15) *karavi ja për të-barturë*
 ship.the is for CONN-departed.PTCP
 ‘Το καράβι είναι για αναχώρηση / για να αναχωρήσει’

Το *të* αυτό είναι κανονικά ένας συνδετικός δείκτης μεταξύ ενός επιτασσόμενου προσδιοριστή και του ουσιαστικού που προσδιορίζει, π.χ. *ftëpi të-vogël* ‘μικρά σπίτια’ (κατά λέξη: *σπίτια* CONN-μικρά). Δεν είναι όμως ελευθερώσιμο, με την έννοια ότι διατηρείται ακόμα και όταν ο προσδιοριστής αναλαμβάνει το συντακτικό ρόλο του ουσιαστικού, π.χ. *të-vogël* ‘τα μικρά’.

Το αναλυτικό απαρέμφατο έχει κατά κανόνα αντικατασταθεί σήμερα στα αρβανίτικα (όπως και στα *arbëresh* της Ιταλίας) από τη δομή *për* + υποτακτική, την οποία οι Gjinari and Shkurtaj (2003: 366) θεωρούν υβριδικό σχηματισμό υπό την επίδραση της ελληνικής. Προφανώς πρόκειται για επανάλυση της αρχικής δομής με αφετηρία την ομοημία μεταξύ του συνδετικού δείκτη *të* και του δείκτη της υποτακτικής, ο οποίος είναι επίσης *të*, παρότι τα δύο αυτά στοιχεία δεν συνδέονται μεταξύ τους ετυμολογικά: π.χ. *për të- shkruar* (‘for CONN-written’) → *për të shkruaj* (‘for SBJV write.1SG.SBJV’). Με άλλα λόγια η επανάλυση του συνδετικού *të* ως δείκτη υποτακτικής επέτρεψε την αντικατάσταση της μετοχής από τον παρεμφατικό τύπο της υποτακτικής και οδήγησε στη γραμματικοποίηση της πρόθεσης *për* σε δείκτη τελικού / προθετικού συμπληρώματος. Παραδείγματα της υβριδικής αυτής δομής υπάρχουν πολλά στο διαθέσιμο αρβανίτικο υλικό. Το (16) προέρχεται από τη Λακωνία:

(16) *nək e di për të them tʃə*
 NEG it know.1SG.PRS for SBJV say.1SG.PRS.SBJV what

doinë ata
 want.3PL.IMPERF they
 ‘Δεν ξέρω να πω τι ήθελαν εκείνοι’

Όπως φαίνεται από το παράδειγμα, η γραμματικοποίηση του *për* έχει προχωρήσει ακόμη περισσότερο, στον βαθμό που έχει απωλέσει τη σημασία του σκοπού και μαζί με το *të* αφενός εισάγουν το συμπλήρωμα / αντικείμενο ρημάτων αντίληψης, δοξαστικών κτλ. και αφετέρου λειτουργούν ως προτασσόμενος δείκτης της υποτακτικής του ρήματος στην εξαρτημένη πρόταση.

Μάλιστα, όπως φαίνεται στο (17), επίσης από τα αρβανίτικα της Λακωνίας, η δομή αυτή είναι διαθέσιμη και για την κατασκευή περιφράσεων άμεσου μέλλοντα, και

άμεσου μέλλοντα στο παρελθόν, των ίδιων δηλαδή περιφράσεων που παλιότερα κατασκευάζονταν με τη συνδρομή του μετοχικού τύπου, πρβ. παράδειγμα (15):

(17) <i>if</i>		<i>pər tə</i>	<i>bliðəɾnə</i>	<i>kəpuçətə</i>	
	was.AUX.3SG	for	SBJV	gather.3PL.IMPERF	shoes.the
	‘Ήταν να μαζέψουν τα παπούτσια’				

Επισημαίνεται ότι και στην περίπτωση αυτή ισχύει κανονικά η ακολουθία των χρόνων, καθώς ο παρατατικός *if* του βοηθητικού συνοδεύεται από την παρελθοντική υποτακτική *tə bliðəɾnə*

Το υβριδικό αυτό συντακτικό σχήμα απαντά πολύ συχνά σε καταγραφές από πρώην αρβανιτόφωνα και παρακείμενα ελληνόφωνα χωριά της Λακωνίας, όπως φαίνεται στο (18), όπου το *για να* είναι το ακριβές μεταφραστικό αντίστοιχο του *pər tə* στην ίδια συντακτική θέση και λειτουργία και με τον ίδιο βαθμό γραμματικοποίησης:

(18) Δε	νομίζω	για	να	βρεις	κανέναν
	NEG	think.1SG.PRS	for	SBJV	find.1SG.SBJV anybody
	στο	Κυπαρίσσι			
	in.the	Kyparissi			

Επισημαίνεται ότι και οι δομές αυτές υπακούουν κανονικά στην αρβανιτική ακολουθία των χρόνων. Στο παράδειγμα (19) ο παρατατικός του κύριου ρήματος (*δεν περίμενα*) επιβάλλει τη δομή *για να* + παρατατικός (*για να με γνώριζες* αντί *να με γνωρίσεις*):

(19) Δε	βερίμενα		για	να	με	γνώριζες
	neg	anticipate.1SG.IMPERF	for	SBJV	me	find.1SG.IMPERF

Καταγράφονται επίσης περιφράσεις άμεσου μέλλοντα με το *για να* αντί *να*, που επίσης συμμορφώνονται στους κανόνες της ακολουθίας των χρόνων:

(20) Ήταν		για	να	νη	βαφτίζανε
	was.AUX.3SG	for	SBJV	her	baptize.3PL.IMPERF

Το *για να* ως δείκτης συμπληρώματος απουσιάζει και από το *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής* του Κριαρά και από το *Ιστορικό Λεξικό* της Ακαδημίας Αθηνών. Στο τελευταίο εντοπίσαμε μόνο τον ηπειρώτικο δημοτικό στίχο σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο *για να σ αφήσω δεν μπορώ, να σ αρνηθώ φοβούμαι*, όπου πιθανώς η παρουσία του *για* εξυπηρετεί μετρικές ανάγκες.

2.1.3 Συγκριτικές παρατηρήσεις για τα δύο συντακτικά φαινόμενα

Η ισχυρότερη ένδειξη ότι η ακολουθία των χρόνων και το αναλυτικό “απαρέμφατο” αποτελούν δομική επίδραση των αρβανιτικών στις νεοελληνικές διαλέκτους της ίδιας ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής είναι ότι τα δύο φαινόμενα δεν απαντούν στη μεσαιωνική ελληνική. Επίσης από όσο μπορέσαμε να ελέγξουμε δεν υπάρχουν ούτε σε νεοελληνικές ποικιλίες που είναι γεωγραφικά απομακρυσμένες από τον ιστορικό χώρο της αρβανιτοφωνίας (π.χ. στη μικρασιατική ελληνική, στα κατωιταλικά, στην κρητική και αλλού). Και φυσικά στην ΚΝΕ όλες οι παραπάνω δομές είναι μη γραμματικές ή

στα όρια της γραμματικότητας. Πολύ πιο ανεκτές είναι φυσικά οι περιπτώσεις συνδυασμού με τον παρατατικό ενός βοηθητικού ρήματος, π.χ. *ήθελα νά 'ξερα, έπρεπε να μου το 'λεγες, είμαι για να σκάσω* κλπ. οι οποίες όμως εκφράζουν συνήθως τροπικότητες που τις διαφοροποιούν από το αντίστοιχο αρβανίτικο σχήμα.

2.2 Φωνητική

Εκτεταμένες είναι και οι επιδράσεις στο επίπεδο της φωνητικής και φωνολογίας. Ο παρακάτω πίνακας περιλαμβάνει το αρχαϊκό φωνηεντικό και συμφωνικό φωνολογικό σύστημα των αρβανίτικων (με βάση τους Haebler 1965 και Sasse 1991):

			i		u		
			e	ə	o		
				a			

Χειλικά Μεσοδοντ. Φατνιακά Φατνουραν. Ουρανικά Υπερωικά Γλωσσιδικό

	p		t		c		k
Κλειστά	b		d		ʃ		g
	f	θ	s	ʒ	ç		x
Εξάκ.	v	δ	z	ʒ	j		ɣ
			ts	tʃ			
Προστρ.			dz	dʒ			
Ρινικά	m		n		ɲ		
Πλευρ.			l/ɫ		ʎ		
			r				
Παλλόμ.			rr				

Πίνακας 2 | Το αρβανίτικο φωνολογικό σύστημα

Από τη σύγκριση και αντιπαράθεση του φωνολογικού συστήματος των αρβανίτικων με το αντίστοιχο των νεοελληνικών πελοποννησιακών ποικιλιών (πρβ. Παντελίδης, υπό έκδοση) προκύπτει ότι τα φωνήεντα και τα σύμφωνα που γενικά λείπουν από τις δεύτερες (και φυσικά από την KNE) είναι το κεντρικό /ə/, το υπερωισμένο πλευρικό /ʎ/, το (μακρό) παλλόμενο /rr/, και το γλωσσιδικό /h/. Στο ιδιοματικό υλικό που εξετάσαμε όλα τα παραπάνω φωνήματα πραγματώνονται σποραδικά, συχνότερα σε περιπτώσεις ύπαρξης βεβαιωμένου αρβανίτικου υποστρώματος. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα αποκτούν και το χαρακτήρα (περιφερειακού) φωνήματος. Τα παραδείγματα που παρατίθενται παρακάτω προέρχονται όλα από περιοχές που ήταν παλιότερα αρβανιτόφωνες ή που βρίσκονται κοντά σε τέτοιες:

ɫ

Αχαΐα (νοτιοδυτική): *Βασί[ɫ]ω, α[ɫ]ού, κο[ɫ]όνα, κατά[ɫ]αβα, θά[ɫ]ασσα, εφύ[ɫ]αε, [ɫ]άκηξα, [ɫ]ούμπα, [ɫ]άζαρος, κοπέ[ɫ]α* κ.ά.

h

Αχαΐα (νοτιοδυτική): *[h]άρος, [h]ούμα 'χώμα', [h]άμου* κ.ά.
 Λακ. (Ζάρακας), Ύδρα: *Μι[h]άλης, ψάχανε 'ψάχνανε', νά '[h]α, [h]άμου, έ[h]ου*
ζε[h]άσει κ.ά.

rr

Ύδρα: *χα[rr]άβι*, *ξε[rr]αίνονται*, *α[rr]αῖδες* ‘νεράιδες’, *έ[rr]ιχνε*, *χα[rr]άς το μας* κ.ά.

θ

Αχαΐα (νοτιοδυτική): *δ[θ]λειά*, *αρμ[θ]ρός*, *τραγ[θ]δάαμε*, *φ[θ]σκή* ‘κοπριά’ κ.ά.
Λακ. (Ζάρακας) *κ[θ]ραζόνταστουνε*, *χ[θ]ριάζονται*, *κ[θ]λάρι* ‘κριάρι’, *ακ[θ]λ[θ]θάανε* κ.ά.

Το υπερωισμένο [t̥] και το άηχο γλωσσιδικό [h] θα πρέπει να θεωρηθούν πραγματώσεις του φατνιακού /l/ και του υπερωικού /x/ αντίστοιχα πριν από πισινό φωνήεν. Το παλλόμενο [tr] επίσης εμφανίζεται αντί του μονοπαλλόμενου /t/ σε προφωνηεντική θέση και κυρίως σε έμβαση τονισμένης συλλαβής, γεγονός που τονίζει ενδεχομένως τον εκφραστικό χαρακτήρα του. Και οι τρεις φθόγγοι ([t̥], [h] και [tr]) αποτελούν βέβαιες περιπτώσεις δανεισμού από τα αρβανίτικα. Δυσκολότερη είναι η αποτίμηση του φθόγγου [θ], επειδή στα νεολληνικά πελοποννησιακά ιδιώματα εμφανίζεται συνήθως ως συνοδίτης κατά την ανάλυση συμπλεγμάτων με ένηχο σύμφωνο, επομένως η παρουσία του θα μπορούσε να θεωρηθεί ανεξάρτητη. Η μείωση όμως άτονων φωνηέντων στο κεντρικό [θ] σε παραδείγματα όπως *δθλειά*, *τραγθδάαμε*, *φθσκή*, παραπέμπει στην αντίστοιχη διαχρονική τάση των αρβανίτικων, που παραμένει λειτουργική ως σήμερα, π.χ. *ρίνηθ* ‘όργωμα’ → *ρηθή* ‘οργώνω’.

Ξεχωριστή είναι η περίπτωση της κατηγορίας των φατνοουρανικών [ʃ], [ʒ], [tʃ], [dʒ], τα οποία απουσιάζουν φυσικά από την ΚΝΕ απαντούν όμως σε πολλά νεοελληνικά πελοποννησιακά ιδιώματα και συνήθως θεωρούνται αλλόφωνα των αντίστοιχων φατνιακών και προστριβόμενων φωνημάτων (Παντελίδης, υπό έκδοση). Απαντούν δηλαδή κατά κανόνα πριν από τα μπροστινά φωνήεντα και το ημίφωνο (το [ʃ] και σε συμπλέγματα με άηχο κλειστό πριν από τα ίδια φωνήεντα), όπως φαίνεται στο παρακάτω σχήμα, και η παρουσία τους είναι πιθανότατα αποτέλεσμα εσωτερικών εξελίξεων στα ιδιώματα αυτά, π.χ. [ʃ]ήμερα, τέ[ʃ]ερα, [ʒ]υμάρι, κορίτ[ʃ]ι, [ʃ]κύλος, [ʃ]τίβω κλπ.

{s z ts dz} → {ʃ ʒ tʃ dʒ} / — {e i j}

{sp st sk} → {ʃp ʃt ʃk} / — {e i j}

Σχήμα 1 | Οι φωνολογικοί κανόνες για την τροπή των φατνιακών σε φατνοουρανικά

Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις όπου τα φατνοουρανικά απαντούν και σε άλλα περιβάλλοντα, και τότε ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα αναλογικής επέκτασης από παραδειγματικούς τύπους στους οποίους η παρουσία των φατνοουρανικών είναι κανονική, π.χ. [ʒ]ω (ζωή κλπ.) κατά το γ' εν. [ʒ]ει κλπ. Δεν αποκλείεται όμως ειδικά σε περιοχές αρβανίτικου υποστρώματος ή παραστρώματος η κατηγορία αυτή συμφώνων να έχει ενισχυθεί από την αντίστοιχη αρβανίτικη. Την άποψη αυτή στηρίζει το ότι ακριβώς σε αυτές τις περιοχές τα αρβανίτικα λεξικά δάνεια ή λέξεις που παραλληλίζονται με τους αντίστοιχους αρβανίτικους τύπους διατηρούν το φατνοουρανικό σύμφωνο: *τσούπα* πρβ. *τσίπρα*, *μου[ʃ]κάρι* πρβ. *μύκθ*, [ʃ]πίτι πρβ. *ʃταρί*, [ʃ]πάθα, πρβ. [ʃ]ράθ κ.ά.

2.3 Παραγωγική μορφολογία

Στην παραγωγική μορφολογία επίσης εκδηλώθηκε επίδραση των αρβανίτικων επί των ελληνικών ποικιλιών που τα αντικατέστησαν κατά τη διαδικασία της γλωσσικής μετατόπισης ή στις νεοελληνικές ποικιλίες που γειτονεύουν γεωγραφικά και βρίσκονται σε επαφή με τα αρβανίτικα. Εξετάζουμε τη χρήση αρβανίτικων επιθημάτων σε μη δάνειο λεξιλόγιο των νεοελληνικών ποικιλιών. Το επίθημα με τη μεγαλύτερη διάδοση είναι το υποκοριστικό *-(ι)ζα* < αρβ. *-(ə)zə* (οριστ. τύπος *-(ə)za*), το οποίο προσαρτάται κατά κανόνα σε βάσεις ουσιαστικών. Κατά τη μορφολογική προσαρμογή στο ελληνικό κλιτικό σύστημα οι δείκτες πτώσης και αριθμού τίθενται κατά τρόπο αναμενόμενο στο δεξί άκρο του παράγωγου θηλυκού ουσιαστικού σε *-α*: π.χ. *μάνιζα* ‘μανούλα’, *κλήσιζα* ‘εκκλησιούλα’, *λάκιζα* ‘μικρή λακκούβα’, *κότιζα* ‘κοτούλα’, *μηλέζα* (<*μηλέ-α*) ‘μηλίτσα’ κ.ά. Θα πρέπει να τονιστεί πάντως ότι τίποτε δεν εμποδίζει οι βάσεις παραγώνων όπως τα παραπάνω να ήταν δάνειες από τα ελληνικά στα αρβανίτικα και ο υποκορισμός τους να είχε γίνει ήδη προτού επιστρέψουν στα ελληνικά ιδιώματα. Πράγματι σε κάποιες περιπτώσεις αυτό ισχύει, π.χ. το *κλήσιζα* έρχεται ολόκληρο από το αρβανίτικο *κλί/θζα*, γιατί αν η παραγωγή είχε γίνει στα ελληνικά θα περιμέναμε ίσως έναν παροξύτονο τύπο όπως (*εκ*)*κλησίζα*. Παρόλα αυτά η παρουσία στο ελληνικό υλικό μεγάλου αριθμού δάνειων αλλά και μη δάνειων παραγώνων με το επίθημα αυτό πείθει ότι πράγματι έχει αυτονομηθεί τουλάχιστον σε κάποιες τοπικές νεοελληνικές ποικιλίες.

Το επίθημα απαντά σε πολλά τοπωνύμια της νότιας Ελλάδας, π.χ. *Καλογρέζα*, *Βάρκιζα*, *Χώριζα*, *Μύρτεζα* κλπ. καθώς και σε κύρια βαφτιστικά ονόματα θηλυκά, π.χ. *Λένιζα* αλλά και αρσενικά, π.χ. *Μήτσοζας*, *Κώτσοζας* κ.ά. Επιπλέον εντοπίσαμε πολλά παραδείγματα όπου προσαρτάται «πλεοναστικά» σε τύπο ήδη υποκορισμένο στην ελληνική: *καρδ-ούλ-ιζα*, *κουβερτούλιζα*, *γριουλίζα* κ.ά. Αλλά σε τέτοιες περιπτώσεις διπλού υποκορισμού μπορεί σπανιότερα να προηγείται το αρβανίτικο επίθημα, π.χ. *πλατιζίτσα*.

Ειδικά στα ελληνικά της Ύδρας το επίθημα αυτό φαίνεται ότι λειτουργεί περισσότερο ως συντακτικό παρά ως μορφολογικό στοιχείο, καθώς μπορεί να παραμένει μορφολογικά απροσάρμοστο και να προσαρτάται ως επιτασσόμενο κλιτικό κατά κανόνα μετά την κατάληξη. Σε αυτό το πλαίσιο συνδυάζεται με αντωνυμικά δεικτικά, π.χ. (*ετούτοζας*) *ετούτη-ζα ετούτοζα*, (*τόσοζας*) *τόση-ζα τόσοζα* κ.ά., καθώς και με χαϊδευτικές προσφωνήσεις στο επίπεδο της προσωδιακής λέξης, π.χ. [*καρδούλα-μου*]_{PW}-ζα, *μωρ’ σύ-ζα*, *καλέ-ζα*, *έλα-μου-ζα*, *καλό-μου-ζα* κλπ. Τη συντακτική φύση του *-ζα* επιβεβαιώνει στην ίδια ποικιλία το υποκορισμένο ουσιαστικό *το κοριτσάκι-ζα* (πληθ. *τα κοριτσάκια-ζα*) χωρίς αλλαγή του γένους σε θηλυκό. Το πιθανότερο είναι ότι ο τύπος αυτός προέκυψε αρχικά από τον μερικό μεταφραστικό δανεισμό του αντίστοιχου αρβανίτικου πληθυντικού *vaf-az-a* ‘κορίτσια’ (εν. *vaf-a*), δηλαδή [*koritsác-az-a*], όπου το *-az-* ήταν κανονικά το σχηματιστικό στοιχείο του πληθυντικού μερικών ονομάτων συγγένειας (πρβ. *vía* ‘αδερφός’ ~ *vł-ez-ər* ‘αδερφοί’, *ner-az* ‘άνθρωποι’ κ.ά.’, Demiraj 1976). Στη συνέχεια ο τύπος επαναναλύθηκε ως [*koritsáca-za*], με το *-za* να λειτουργεί ως επιτασσόμενο υποκοριστικό, και ενικοποιήθηκε ως (*το*) *κοριτσάκι-ζα*.³

Για το σχηματισμό επιρρημάτων από επίθετα, ουσιαστικά και άλλα επιρρήματα χρησιμοποιείται στα αρβανίτικα το επίθημα *-azə*, το οποίο δεν σχετίζεται ετυμολογικά

³ Σημειώνουμε επίσης τον τύπο *μου πάνε-ζα* ‘μου πάνε’ που καταγράφηκε στη Μάνδρα Αττικής, ο οποίος δείχνει ότι το φαινόμενο ενδεχομένως δεν είναι αποκλειστικό χαρακτηριστικό της πρώην αρβανιτόφωνης Ύδρας. Οπωσδήποτε απαιτείται περισσότερη έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση.

με το υποκοριστικό -(ə)zə. Για παράδειγμα ο Sasse (1991: 252) δίνει για τα AAB τύπους όπως *strəmb-azə* ‘στραβά’ (← επίθ. *i-strəmb-ərə* ‘στραβός’), *biθ-azə* ‘με τον κώλο’ (← ουσ. *biθə* ‘κώλος’), *prap-azə* ‘πίσω’ (← επίρ. *prapə* ‘πάλι, πίσω’). Με δεδομένη όμως την διαχρονική τάση των αρβανίτικων για μείωση των άτονων φωνηέντων σε κεντρικό ə, για την οποία έγινε λόγος στην ενότητα 2.2, το επίθημα αυτό τείνει να συμπέσει με το υποκοριστικό και σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται ότι έχει επαναναλυθεί ως τέτοιο, πρβ. διπλοτυπίες όπως *prap-azə* ~ *prap-əzə*, και μετεπιρρηματικούς τύπους όπως *torrəzə* ‘γύρω’, *harałakəzə* ‘καβάλα’, *njaditəzə* ‘προχθές’, χωρίς υποκοριστική σημασία. Η σύμπτωση των δύο επιθημάτων συνδέεται πιθανότατα με την έντονη τάση των νεοελληνικών πελοποννησιακών ποικιλιών για τον σχηματισμό υποκοριστικών επιρρημάτων, π.χ. *παρακατούλια*, *αποπανούλια*, *δωχαμίτσα*, *παρακατίτσα* κλπ. Το τελευταίο βήμα σε αυτή τη διαδικασία ήταν ο συνδυασμός σε ελληνικές ποικιλίες των μορφών -αζα / -(ι)ζα και με μη δάνειες επιρρηματικές βάσεις, π.χ. *λίγαζα* ‘λιγάκι’, *πέριζα*, *απάνουζα*, *παρακάτουζα*, *μόνεζα* ‘αμέ’ κ.ά. Απαντούν μάλιστα και τύποι με διπλό υποκορισμό, π.χ. *λιγάτζίζα*.

3 Συμπεράσματα

Δείξαμε ότι η άποψη πως η επαφή μεταξύ ελληνικής και αρβανίτικων είχε μονόπλευρες δομικές συνέπειες από την πρώτη στα δεύτερα είναι μια παρανόηση, τουλάχιστον στο μικροεπίπεδο των τοπικών ποικιλιών. Η ακριβέστερη διατύπωση είναι ότι μεταξύ των δύο γλωσσών υπήρξε μια διαρκής ανταλλαγή δομικών στοιχείων και ανάμιξη που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τα φωνητικά, μορφολογικά και συντακτικά τους συστήματα.

Βιβλιογραφία

- Demiraj, Shaban. 1976. *Morfologjia historike e gjuhës shqipe*. Pjesa II. Tiranë: Universiteti i Tiranës.
- Field, Fredric. 2002. *Linguistic borrowing in bilingual contexts*. Amsterdam: Benjamins.
- Gjinari, Jorgjiand Gjovalin Shkurtaç. 2003. *Dialektologjia*. Tiranë: Shtëpia Botuese i Librit Universitar.
- Haebler, Claus. 1965. *Grammatik der albanischen Mundart von Salamis*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hamp, Eric. 1989. “On signs of health and death.” Στο Nancy C. Dorian (επιμ.), *Investigating obsolescence. Studies in language contraction and death*, 197–210. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kazazis, Kostas. 1976. “Greek and Arvanitika in Corinthia.” *Balkanistica. Occasional Papers in Southeast European Studies* 3:42–51.
- Κωστάκης, Θανάσης. “Οι Γεωργατζάδες του Κοσμά και η γλώσσα τους. *Πελοποννησιακά* 6:43–91.
- Λιόσης, Νίκος. 2007. *Γλωσσικές επαφές στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο*. PhD diss., Aristotle University of Thessaloniki.
- Matras, Yaron. 1998. “Utterance modifiers and universals of grammatical borrowing”. *Linguistics* 36:281–331.

- Matras, Yaron. 2007. "The borrowability of structural categories". Στο Yaron Matras, and Jeanette Sakel (επιμ.), *Grammatical Borrowing in Cross-linguistic Perspective*, 31–73. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Newmark, Leonard, Phillip Hubbard, and Peter Prifti. 1982. *Standard Albanian. A reference grammar for students*. Stanford: Stanford University Press.
- Παντελίδης, Νικόλαος. Υπό έκδοση. "Η πελοποννησιακή διάλεκτος". Στο Χρήστος Τζιτζιλής (επιμ.), *Οι Νεοελληνικές Διάλεκτοι*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Παντελίδης, Νικόλαος, και Νίκος Λιόσης. 2019. "Διαλεκτικές νεοελληνικές επιδράσεις στα αρβανίτικα". In Panagiotis Barkas, Brian Joseph, Mark Janse, and Angela Ralli (επιμ.), *On-line Proceedings of the 8th International Conference of Modern Greek Dialects and Linguistic Theory (Gjirokastër, 4–6 October 2018)*, 219–34. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Romaine, Suzanne. 1995. *Bilingualism*. 2nd edition. Oxford: Blackwell.
- Sasse, Hans-Jürgen. 1991. *Arvanitika. Die albanischen Sprachreste in Griechenland, Teil 1*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Sasse, Hans-Jürgen. 1992. "Language decay and contact-induced change: similarities and differences". Στο Matthias Brenzinger (επιμ.), *Language death: Factual and theoretical explorations with special reference to East Africa*, 59–80. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Thomason, Sarah Grey. 2001. *Language contact: An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thomason, Sarah Grey, and Thomas Kaufmann. 1988. *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Trudgill, Peter. 1976–7. "Creolization in reverse: reduction and simplification in the Albanian dialects of Greece". *Transactions of the Philological Society* 1976–77, 32–50.
- Tsitsipis, Lukas. 1981. *Language change and language death in Albanian speech communities in Greece: A sociolinguistic study*. PhD diss., Wisconsin University.